

Az Ulysses-protokoll. A kritikai fordítás algoritmusa

Kiss Gábor Zoltán

Előadásomban azt a felismerést igyekszem példákkal bemutatni, hogy a nyilvánvaló szemantikai problémák mellett szintaktikai és szövegek közti navigációs problémák is nagyban befolyásolták az *Ulysses* újrafordítását. Az alapszöveg, az 1974-es Szentkuthy-féle fordítás eleve előrevetítette a nagyszámú segédszöveg használatát, a tényleges munka azonban minden várakozást felülmúlt a fordítás protokolláris összetettségét illetően. Navigációs problémáról van szó, a kifejezés hiperszöveg-irodalomból ismert értelmében; a felhasznált segédszövegek, a különféle szövegváltozatok, fordítások, szakkönyvek, kézikönyvek, szótárak és internetoldalak közti navigációt értve alatta, ahol a szövegek használati sorrendje és funkciója sem közömbös. A munka során kialakult a felhasznált szövegek egy sajátos rendje – ezt értem protokoll alatt –, melyhez természetesen nem minden esetben tartottuk magunkat, mégis hasznos segítségnek bizonyult a jelentésfejtés konkrét eseteiben. A szöveg a jelentésadás szemantikai munkája mellett nagyfokú szintaktikai-navigációs munkát is megkövetelt a részünkről – úgy, ahogy arról az ergodikus szövegek kapcsán a hiperszöveg-elmélet beszél. Espen Aarseth-tel úgy fogalmazhatnánk, hogy a szöveg az újrafordítás során a szemantikai ambiguitástól a szintaktikai apória felé mozdult el – apória mint „kiúttalanság”, a szó eredeti görög értelmében –, azaz a többértelműség mellett a fordításhoz felhasznált szövegek közti navigációra, a rajtuk való áthaladásra is jelentős hangsúly helyeződött. A Szentkuthy-féle alapszöveg – egy nyelvileg továbbra is fokozott esztétikai értékkel bíró szöveg – szintaktikai jelenségként is érdekessé vált, illetve egy nagyobb szövegegyüttes részeként egy szélesebb belső és külső összefüggésrendszer, hálózat középpontjává. A nyelvi-szemantikai mellett megjelent egy új, *paraverbális* dimenziója is – nekünk, fordítóknak pedig elsőként ezzel a dimenzióval kellett megküzdenünk.

Mely szövegek tartoznak ehhez a nagyobb szövegegyütteshez, és mit értünk alapszöveg alatt? Az említett két (a '86-os javított kiadást tekintve három) magyar szövegváltozaton túl természetesen egy angol (pontosabban két angol: a Gabler-féle kritikai és a 22-es faksimile kiadás), illetve a Joyce által hitelesített francia fordításon alapuló kritikai igényű (*Pleiade*) változat jöhetett szóba alapszöveggént. Magyar kiindulószöveggént a '74-es fordítás mellett szólt a legtöbb érv; a pontatlanságok és túlhabzások ellenére ez a változat kellő esztétikai értékkel bírt, és mentes volt a későbbi kiadás számos félrevezető korrekciójától. A lehetséges angol kiadások közül az 1984-es Gabler-kiadás mellett döntöttünk – a regény egy ebben a formában sohasem létező, *ideális* változata mellett. (Az utóbbi, Richard Ellmann által leírt meghatározás a jelen vállalkozást éppúgy jellemzi, mint a Gabler-féle szöveget; mi magunk is egy idealizált szövegváltozatot képzeltünk el, mely az újrafordított részek mellett az eddigi változatokat is magában foglalja.) Az alapszövegeink mellett a Joyce-kutatás szakmunkái, a fontosabb monográfiák és tanulmányok, az annotációs és magyarázó kötetek, a *Ulysses Annotated*, a *New Bloomsday Book*, az *Allusions in Ulysses*, a *Ulysses – A Reference Guide*, illetve a nem Gabler-féle kötetek jegyzetei szolgáltak

elsődleges fogódzóként a problémás helyeken. Számos esetben perdöntőnek bizonyultak az olyan nem szöveges források, mint a korabeli térképek, levelezőlapok, hírlapillusztrációk, tipográfia és reklámok, a tárgyi kultúra ábrázolásai, vagy a ma is létező, beazonosítható helyek fotói. A *Titbits* reklámjai, a *joyceimages.com* képei, a korabeli és mai városfotók nélkül számos mondat megmaradt volna a korábbi változatokból ismerős, homályos értelmében. A szleng-, szinonima-, idegen szavak-, etimológiai-, angol és francia szótárakkal, stilisztikai kézikönyvekkel, hivatkozott irodalmi, filozófiai stb. szövegekkel, Shakespeare- és bibliafordításokkal kapcsolatban szintén kialakult egy sajátos prioritásrendszer, amihez többnyire tartottuk is magunkat (a Károli-féle Biblia a biblikus regiszterhez, az Arany-féle *Hamlet*-fordítás a shakespeare-i nyelvhez köthető stb.). Az internet a szótár- és kézikönyvhasználat mellett a kifejezésváltozatok gyakoriságát illetően bizonyult hasznosnak, a *Ulysses Concordance* oldal szómutatói pedig állandó referenciaként szolgáltak a könyv linkjeivel kapcsolatban.

A fordítás során létrejövő új szövegentitás határai folyamatos változásban voltak, a szintaktikai-navigációs dimenzió és az említett nem szöveges elemek felbontották a fordítás hagyományos nyelvi-kommunikációs képletét, illetve új elemekkel egészítették ki azt. Olvasóból felhasználókká, a protokoll létrehozóivá és alkalmazóivá váltunk, miközben egyre nyilvánvalóbbá váltak a könyvformátum korlátai és esetlegességei. A szöveg olvasás során történő létrejövése mindvégig szembenállt a regény implicit, beépített linkhálózatával, strukturális szervezettségével; a szövegben való előrehaladás rengeteg visszacsatolással, a szöveg folyamatos revíziójával járt együtt. Az alábbiakban két példával illusztrálom a szövegek közötti navigációt és a fordítói protokoll működését .

1) Az első példa nüansznyi ugyan, sőt linket sem tartalmaz a könyv további részeihez, viszont rögtön rávilágít a Gáspár- és Szentkuthy-féle fordítások különbségeire. A Shakespeare címerpajzsát leíró mondatra utalok a *Scylla and Charybdis* fejezetből, ami az angol eredetiben sem egy egyszerű mondat. Így hangzik: „Like John o'Gaunt his name is dear to him, as dear as the coat and crest he toadied for, on a bend sable a spear or steeled argent” (9.924-925). A mondat kontextusa alapján véve érdektelen: Stephen a műveltségét fitogtatja, kiselőadást tart Shakespeare-ről, majd – mintegy mellékesen – utal a bárd által nagynehezen megszerzett nemesi címerre. A mondat második fele érdekes a számunkra, mely az általunk ajánlott változatban így hangzik: „mint a sisakforgós címer, amelyért pítizett: éjfelete harántpólyában ezüsthelyű aranydárda...” A félreértés lehetőségét elsősorban az „or” szó hordozza, amely itt strukturális homonímiát képez, helyzete alapján lehetne angol kötőszó, de valójában francia jelző, amely – a francia szórendnek megfelelően – a jelzett (angol) szó után áll. A Gáspár-féle megoldás tipikus módon szinte szóról-szóra visszaadja az eredetit; az *or* szót a címertani értelmében, színként (és franciául) érti: „Neve John O'Gaunt módjára kedves neki, akárcsak címerpajzsa, melyet hízelgéssel szerzett, ezüsthelyű lándzsa **arany** mezőben” (168). Szentkuthyt becsapja a szintaxis és választó mellérendelő kötőszóként fordítja az *or*-t: „Mint John O'Gaunt, nevéből szívügyet csinált, ahogy szívügye volt az a nemesi címer, melyet kinyalogatott magának, jobb harántpólyán a lándzsa **vagy** acélos ezüsthelyű” (258).

A két mondat különbsége a szintaxison és a stiláris jellemzőkön túl abban áll, hogy más-más címert írnak le. Gáspárnál arany mezőben szerepel az ezüsthelyű lándzsa,

Szentkuthynál lándzsa, vagy acélos ezüsthely szerepel a jobb harántpólyán, és nincs szó aranymezőről. A Gáspár-féle változat szintaktikailag pontosabb, viszont elvételi a mondat címertani szintaxisát: felismeri az *or* szó jelentését, azonban nem a dárdához, hanem a harántpólya alapját képező mezőhöz társítja (holott Stephen erről nem beszél). Szentkuthy megoldása címertanilag hitelesebbnek tűnik, a nyelvtani félreértés viszont menthetetlenül összezavarja a jól induló képet. A helyes megoldás a két magyar változatból utólag könnyen rekonstruálható – kb. „jobb harántpólyán ezüsthelyű [arany]dárda” –, amit utóbb a segédszövegeink is igazolnak. Sorrendben haladok: a francia fordítás kizárja a vagylagosság lehetőségét az *or* szó kapcsán, Gifford akkurátus jegyzete viszont összezavarja a képet: a címer olyan elemeivel foglalkozik, melyekről Stephen nem beszél. A mondat címertani szintaxisára a heraldika internetes forrásai és a Joyce-szakirodalom, valamint a címer képe adnak magyarázatot. Michael J. O'Shea a mondat elliptikusságára hívja fel a figyelmet, hogy ti. Stephen kihagyja az arany mezőt a leírásból, melyen az általa megnevezett két elem szerepel (a jobb harántpólya és a dárda). Gáspár tévedése abban áll, hogy nem veszi figyelembe a leírás heraldikai kényszerrendezettségét, hogy a címeren szereplő elemek nem előzhetik meg a címer alapszínének szavát. Bár Shakespeare címerén valóban arany mezőn fut keresztül a fekete harántpólya – amint az a címer korabeli képein, vagy a Shakespeare által benyújtott hivatalos kérvényen szerepel –, Stephen mégis az utóbbival, az átlós mesteralakkal nyitja a leírást, és ezen szerepel az ominózus dárda.

Részletkérdésről van szó, a probléma és a megoldás azonban tipikusnak mondható: Gáspár megoldása szemantikailag helyesebb, de fakóbb, Szentkuthyé választékosabb, viszont elvételi a kép értelmét. Ami szempontunkból érdekes és tanulságos, az a helyes megoldásra való rátalálás folyamata: a mondat értelmét a segédszövegeken és képeken keresztüli navigációval, illetve a két fordítás elemeinek kombinációjával rekonstruáltuk. A fordítás során felmerült megoldásainkkal – „sötét mezőben lándzsa, arannyal mintázott [/futtatott] ezüst” – fokozatosan jutottunk el a megfelelő kifejezések és szintaxis felismeréséig, a szokásos segédszövegeink melletti újabb szövegeket is bevonva a repertoárunkba. A rajtuk keresztüli navigáció során fontos volt, hogy a megfelelő forrásokat használjuk – a heraldika irodalmát és fogalmait, a történetileg létező Shakespeare-címer ábrázolásait –, a félrevezető forrásokat pedig kellő távolságtartással kezeljük – a meglévő fordításainkat, a Gifford-féle jegyzetet –, és hogy csakis a hasznos információt emeljük ki belőlük.

2) A második példa izgalmasabb és linket is tartalmaz. Joyce a *Hamlet* egyik sorát – a darab eleji örségváltás egyik mondatát, a Francisco által az örködésben őt felváltani érkező Bernardóhoz intézett „For this relief much thanks”-mondatot – helyezi egy pikáns és egy utalásoktól terhelt kontextusba a *Nausicaa* és az *Oxen* fejezetekben. Az első esetben Bloom elmélkedésének vagyunk tanúi, aki épp kielégülést hozó voyeur-élményét követően mereng magában; a második esetben az elbeszélő szöveg nyújt összefoglalást az előző este történéseiről és az aznapiakról. A probléma – annak ellenére, hogy a megoldás utóbb pofonegyszerűnek bizonyult – igen kényes: adott egy magyarul is létező klasszikus szöveg, melynek egy nem túlságosan jellemző részletét be kell illesztenünk két egészen különböző mondatkörnyezetbe, lehetőleg a már létező magyar fordításban. A helyzet sajátos nehézségéhez hozzájárul, hogy a mondat első megjelenése után Bloom meg is jegyzi, hogy ez

a *Hamlet*ből van, tehát a kulturális allúzió ezúttal nagyon is explicit. Fordítóként az elsődleges gondunk az volt, hogy az eredeti (az őrségváltás kontextusába illeszkedő) mondat az angol olvasó számára a nonstandard szórend miatt jelölt, s így idézetként hat, míg az Arany-féle fordítás belesimul a magyar mondatkörnyezetbe, elsikkad mint idézet és mint link. Ezen persze aligha tudunk változtatni, a mondat mindenképpen jegyzetet igényel. Másrészt az Arany által adott megoldás egyik esetben sem igazán működik, ami a Gáspár- és Szentkuthy-féle fordításból azonnal kitűnik. Érdekes, hogy míg Gáspár következetesen fordítja a két mondatot (ami ha nem is értelmetlenné, de zavarossá teszi a két helyet, illetve elveszíti a *Hamlet*-utalást), addig Szentkuthy az értelemért cserébe lemond a linkről és (az egyik esetben) megtartja a *Hamlet*-utalást.

A shakespeare-i „For this relief much thanks”-mondatot (I.i.8) Arany „Köszönöm, hogy felváltasz”-ként fordítja. Gáspár megoldása – az „**E könnyebbségért köszönet**” – megtartja a linket, a „könnyebbség” szó azonban sem a bloomi kontextusban, sem a későbbi helyen nem állja meg a helyét. Szentkuthy észreveszi a *Hamlet*-utalást, sőt – helyesen – fel is használja Arany fordítását. Azonban tudja, hogy csak az első esetben hangzik értelmesen a mondat, ezért a második helyen egyszerűen újrafordítja: „**Köszönöm a megkönnyebbülést**”, mondatja Bloommal, és „**Köszönöm, hogy felváltasz**”, mondja a második esetben, immár Arany szavaival.

A probléma világos: egy olyan megoldásra volt szükségünk, ami mindkét esetben értelmes és – bízva a majdani olvasó figyelmében – linkként is felismerhető. Arany verziója egyik helyen sem illeszkedik a kontextushoz, és alluzív felidéző potenciálja, jelöltsége is csekély. Mivel minden más *Hamlet*-idézetet Aranytól vettünk, egy darabig úgy gondoltuk, Arany fordítói modorában hamisítunk ide egy ál-idézetet, amely megfelel minden tematikus, stilisztikai és metrikai feltételnek. Ez a verzió így hangzott volna: „Nagy könnyebbség ez nekem, hála érte.” Ezt szorította ki azután a Nádasdy Ádám fordításából vett mondat, amely tömörebb, funkcionálisan éppolyan megfelelő, viszont a saját jogán (már előzetes létezése jogán is) rendelkezik némi autoritással, s így elkerülhetővé teszi a hamisítást. Nádasdy megoldása – „Köszönöm, rám fér” – a *Hamlet* eredeti szövegekörnyezetét alakítja át, így mentesít bennünket a joyce-i kontextus átalakításának kényszerétől is. A „rám fért” rögtön beleillik Bloom monológjába, akinek Gerty közreműködésével sikerült helyrebillentenie a reggel óta tartó rossz közérzetét: „Azért nekem határozottan jót tett. Elég hervadt voltam Kiernan kocsmája és Dignamék után. **Köszönöm, rámfért.**” A második hely talányosabb (nyilván vaskos jegyzetapparátust igényel), a „rámfért” megoldás azonban itt is megállja a helyét. Az új fordításban végül a következő változat szerepel az *Oxen*ben: „A titokról lehullt a lepel. Haines a harmadik testvér. Igazi neve Childs. A fekete párdúc tulajdon apjának szelleme. Kábítószerekkel él, hogy bűnét elfelejtse. **Köszönöm, rámfért.**” (14.1032-1034)

Érdemes röviden „lefordítanunk” a személytelen elbeszélő talányos és számos linket tartalmazó megfogalmazását. A titok, amiről beszél, többértelmű: egyrészt a könyvben többször szereplő Childs-gyilkosságra – a korabeli dublini közvéleményt foglalkoztató ismert városi legendára – utal, másrészt Stephen korábbi *Hamlet*-értelmezésére. A Childs-gyilkosság először a *Hades*-fejezetben, majd az *Aeolus*ban és az *Oxen*ben kerül elő; feltételezett testvérgyilkosság, a vádlottat a védőügyvéd szenvedélyes védőbeszéde mentette meg. Az *Oxen*ben gótikus rémregény-részlet idézi fel az esetet (Walpole és Le Fanu modorában),

Mulligan elbeszélésében, aki Haines személyében leplezi le a gyilkost: „Malakiás története mindnyájukban megfagyasztotta a vért. Eléjük varázsolta a színt. A titkos ajtó a kandalló mellett kinyílt és a fülkében megjelent... Haines! Melyikünket ne járt volna át a borzongás? Egyik kezében mappa, tele kelta irodalommal, másik kezében fiola, felirata *Méreg*. Megdöbbenés, iszonyat, émely sápasztott minden arcot, miközben kísérteties vigyorával körbehordozta rajtuk tekintetét. Számítottam az efféle fogadtatásra, kezdte vérfagyasztó nevetéssel, alighanem a történelem az oka. Igen, ez az igazság. Én vagyok Samuel Childs gyilkosa.” A „titok” másik értelme Stephen *Hamlet*-értelmezése, amit korábban Mulligan félremagyaráz, és amely végül a *Scyllá*ban kerül kifejtésre. A Shakespeare személye, a *Hamlet* szerzője, és a címadó karakter körüli titkot Stephen a *Scyllá*ban úgy oldja meg, hogy a Szellemmel azonosítja Shakespeare-t (akit színészként el is játszott), amiből az következik, hogy a színész Shakespeare saját halott fia, Hamnet szellemével beszélget a felesége, Anna bűneiről. A „harmadik testvér” egyrészt a Childs-gyilkosság esetleges harmadik fivérére (a tényleges elkövetőre), másrészt a három Shakespeare-testvérré (Willre, Richardra és Edmundra) utal. A „fekete párduc” Haines előző esti rémálmának és lövöldözésének az oka; a „tulajdon apjának szelleme” egyrészt az iménti *Hamlet*-értelmezésre utal, másrészt Haines reggeli félreértésére, aki Mulligan beharangozó szavai után fatálisan félreérti Stephen értelmezését, harmadrészt pedig Haines apjára, akiről Mulligan a regény elején azt állítja, hogy hashajtót árult a zuluknak. A „Kábítószerrel él, hogy bűnét elfelejtse”-mondat Mulligan rémregény-paródiájára mutat vissza, esetleg a Haines apja által árult gyanús szerekre utal. A fentieket összegezve a „Köszönöm, rámfért”-mondat egyszerre utal a Childs-gyilkosság megfajtására (Haines a gyilkos), és Haines megkönnyebbülésére (hogy sikerült, hacsak időlegesen is, elfelednie bűnét, vagy talán a kábítószer révén megszabadulnia a büntudattól) – de ugyanígy utalhat Stephen megkönnyebbülésére is a *Hamlet*-kiselőadás után.

Az itteni példához felhasznált segédszövegeink – a Gáspár- és Szentkuthy-fordítások, illetve az Arany- és Nádasdy-féle *Hamlet* mellett – a *Ulysses Concordance* oldal szómutatói, a Joyce-szakirodalom, és az eredeti szöveg voltak. Az előző, címertani példához képest itt a hasznos források kiválasztása és értékelése mellett a szerencse is közrejátszott a megoldásban. A szemantikai tartalom felfejtését, az összefüggések értelmezését és megértését ismét a szövegek közti navigáció, egyfajta „fizikai” mozgás egészítette ki. Ez utóbbi a keresés és rátaalálás, az apória és epifánia dialektikáját követte, egy nemlineáris, a szöveg egyes helyei fölött köröző mozgásként. A munka a jelfejtés, tájékozódás, tévelygés és rátaalálás, a létrejövés és interakció folyamataként ment végbe. A jelen virtuális kötetben és a majdani, végső könyvváltozatban nyoma sincs – illetve nyoma sem lesz – az itt taglalt navigációs problémáknak, protokollnak, vagy paraverbális dimenzióknak. A fordítás technikai körülményei annak rendje s módja szerint visszaváltoznak szemantikai problémává, és az online, vagy külön kötetben megjelenő jegyzetekbe, appendixekbe szorulnak vissza.